

Imam Sadiq Research Institute
for Islamic Sciences
Research Institute for Islamic
Theology and Knowledge
P. ISSN: 3795-2538 & E. ISSN: 2783-1299
Website: <http://rahnama.isca.ac.ir>
Volume: 2, Number: 4

A Comparative Study of the Text of the Ghadir Sermon in Classical Sources of Both Islamic Schools: A Basis for Understanding the Meaning of the Term 'Mawlā'

Hussein Ghazikhani*

Doi: <https://doi.org/10.22034/gr.2026.534236.1056>

Receipt: 2025/06/08 - Accepted: 2025/09/20

(118-144)

Abstract

Since early times, there has been a long-standing debate between Shi'a and Sunni scholars regarding the meaning of the word "mawlā" in the statement of the Messenger of God (PBUH) at Ghadir Khumm. To understand this term, various methods have been employed, such as consulting classical lexicons and examining its semantic usage in the Qur'an and Hadith. Another approach, however, is to study the phrases used by the Messenger of God (PBUH) in the Ghadir sermon itself, in order to understand how he applied the term mawlā in context. The central question, therefore, is: what were the actual words of the Messenger of God (PBUH) in the Ghadir sermon, and what meaning could mawlā have derived from them? By examining early Shi'a and Sunni sources up to the fifth century and comparing the transmitted versions of the sermon, it becomes evident that the main themes include: references to the Prophet's approaching death, entrusting the community with two precious legacies, emphasizing the precedence of God and His Messenger over the believers, introducing Imam 'Alī (AS), and offering prayers for him. These interrelated themes indicate that the sermon primarily concerned the question of succession, and that the Messenger of God (PBUH) used the word mawlā in the sense of wilāyah (authority or leadership).

Keywords: Messenger of God (PBUH), Imam 'Alī (AS), Ghadir Sermon, Mawlā, Wilāyah

*. Assistant Professor of History of Shiism, Islamic Culture and Science Institute, Qom, Iran, H.qazikhani@isca.ac.ir

پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق

پژوهشکده هیات و معارف اسلامی

P. ISSN: 3795-2538 & E. ISSN: 2783-1299

نشانی رایگانه نشریه: http://rahnama.isci.ac.ir

سال دوم؛ شماره چهارم

* استادیار گروه تاریخ تشیع، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.
H.qazikhani@isca.ac.ir

مطالعه مقایسه‌ای متن خطبه غدیر در منابع کهن فریقین؛ بستری برای فهم معنای واژه «مولی»

حسین قاضی‌خانی*

Doi: 10.22034/gr.2026.534236.1056

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۳

نوع مقاله: علمی پژوهشی

(۱۴۴-۱۱۸)

چکیده

از دیرباز بر سر معنای واژه «مولی» در سخنان رسول خدا ﷺ در غدیر خم میان شیعیان و اهل سنت اختلاف است. برای فهم این واژه از شیوه‌های گوناگونی، مانند مراجعه به نظر اهل لغت و کاوش معنایی در آیات و روایات، بهره گرفته شده است. یکی از شیوه‌های فهم معنای واژه، می‌تواند رجوع به عبارات خطبه رسول خدا ﷺ در غدیر باشد تا براساس آن بتوان کاربرت معنایی این واژه توسط حضرت را فهم کرد. پرسش این است که عبارات خطبه رسول الله ﷺ در غدیر چه بوده است و براساس آن چه معنایی از واژه «مولی» برداشت می‌شود؟ با مراجعه به کهن‌نگاشته‌های شیعه و اهل سنت تا قرن پنجم و مقایسه عبارات‌ها، مشخص می‌شود محورهای نزدیک بودن زمان رحلت رسول خدا ﷺ، یادگار نهادن دو امانت گرانبها، اولویت خدا و رسول بر مؤمنان، معرفی امام علی ﷺ و دعاها در زمره موضوعات مطرح شده در این خطبه هستند؛ موضوعاتی در پیوند وثیق با هم که نشان می‌دهند خطبه صراحت در مسئله جانشینی داشته و واژه «مولی» در عبارت حضرت کاربرت در معنای ولایت دارد. **کلیدواژگان:** پیامبر ﷺ، امام علی ﷺ، متن خطبه غدیر، مولی، ولایت.

مقدمه

غدیر خم به مثابه مهم‌ترین دلیل تاریخی شیعیان بر جانشینی امام علی علیه السلام برای رسول الله صلی الله علیه و آله در گذر تاریخ مطرح بوده است. شیعیان از عبارات پیامبر صلی الله علیه و آله در آن واقعه معنای ولایت را برداشت می‌کنند، در حالی که مخالفان، سخنان حضرت را به معنای محبت و دوستی محدود می‌کنند؛ مناقشه‌ای که سده‌های طولانی ادامه دارد. در راستای بررسی مسئله و کشف معنای واژه «مولی» از شیوه‌های گوناگونی، مانند رجوع به منابع لغت، بررسی کاربریست واژه مولی و مشتقات آن در قرآن و حدیث، استدلال‌های ائمه به واقعه و برداشت معنایی ایشان، فهم سخنوران و شاعران از معنای این واژه در یادکرد از غدیر و... بهره گرفته شده است. به نظر می‌رسد یکی از راهکارهایی که می‌تواند ما را به فهم واژه «مولی» در خطبه غدیر برساند آگاهی از کلمات متن خطبه حضرت است که مورد وفاق منابع شیعه و سنی باشد تا از این رهگذر مشخص شود عبارات رسول خدا صلی الله علیه و آله کاربریست این واژه را در چه معنایی مشخص می‌سازد. براین اساس، پرسش آن خواهد بود که منابع کهن فریقین چه متنی را از خطبه رسول خدا صلی الله علیه و آله بازتاب داده‌اند و در این متن کاربریست واژه «مولی» به چه معنایی بوده است؟ برای پاسخ‌گویی به این پرسش، منابع موجود شیعه و اهل سنت تا قرن پنجم -بدان سبب که تکیه منابع قرن‌های بعدی بر آنان است- بررسی شدند تا مشخص شود چه عبارت‌هایی از خطبه رسول الله صلی الله علیه و آله در روز غدیر در این آثار بازتاب یافته است. آن‌گاه داده‌های به دست آمده در مقایسه و ترکیب با یکدیگر بررسی و تحلیل شدند تا متن مورد وفاق منابع موجود فریقین شناخته شود. در ادامه، با توجه به متن مورد وفاق خطبه، کاربریست معنایی واژه «مولی» مشخص خواهد شد.

در ارتباط با پیشینه پژوهش باید گفت با آنکه روی محتوا و برخی واژگان این خطبه پژوهش‌هایی انجام گرفته، متن خطبه رسول الله صلی الله علیه و آله در روز غدیر بررسی نشده است. فقط در مقاله «سند خطبه طولانی غدیر در التحصین» محمدعلی موحدی بر آن است سخنان رسول الله صلی الله علیه و آله در غدیر بر دو گونه «حدیث غدیر» و «خطبه غدیر» آمده است و خطبه غدیر نیز بر سه گونه «کوتاه»، «متوسط» و «طولانی» است. در ادامه، نویسنده با بررسی سند خطبه طولانی غدیر در کتاب التحصین اثر سیدبن طاووس و نگاهی به روایان آن، از اطمینان به صدور این خطبه

در غدیر دفاع می‌کند. در مورد معنای واژگانی «مولی»، اصغر غلامی و رضا برنجکار در مقاله «حدیث غدیر و تحلیل و تبیین معنای مولی در آن از منظر شیعه» بر آن بوده‌اند تا با استناد به آیات و روایات و بهره‌گیری از کلام امامان و استشهداد به شعر شاعران و سخن ادیبان معاصر واقعه، دلالت واژه «مولی» بر مقام «افتراض طاعت» را اثبات کنند و در ادامه، سخنانی از عالمان شیعه را بر اثبات این مطلب شاهد آورده‌اند. محمد فاکر میدی نیز در مقاله «واکاوی معنای مولی در حدیث غدیر» روی نقد سخنان اهل سنت متمرکز شده و تلاش کرده است تا با استفاده از کاربرد واژه «مولی» در قرآن و حدیث معنای «اولویت در تصرف» را به اثبات رساند. در مقاله «معناشناسی واژگان مرتبط با حدیث غدیر» محمدنظیر عرفانی با استناد به آیات، روایات و دیدگاه لغویون و مفسران به معناشناسی واژه «ولی» پرداخته است. چنان‌که مشخص است در این نوع آثار بیشتر توجه به معنای لغوی و کاربست «مولی» در قرآن و روایات است. در پژوهش پیش رو تلاش آن است که معنای این واژه در کاربست آن در سخنان رسول خدا ﷺ در روز غدیر با توجه به دیگر عبارات‌های حضرت در خطبه مشخص شود.

شایان ذکر است در بررسی مشخص شد آثار بسیاری فقط بخش «مَنْ كُنْتُ مَوْلَا فَعَلَيْ مَوْلَا» را با همین عبارت (ابن ماجه، بی تا، ج ۱: ۴۵؛ ترمذی، ۱۴۰۳، ج ۵: ۲۹۷؛ ابن قانع بغدادی، ۱۴۲۴، ج ۴: ۱۵۲۰) یا عباراتی مشابه (صنعانی، بی تا، ج ۱۱: ۲۲۵) بازتاب داده‌اند و از فقرات دیگر این خطبه یاد نکرده‌اند. باآنکه این دسته آثار تعداد زیادی از کتاب‌ها را شامل می‌شوند، از آوردن آن‌ها در پژوهش خودداری شده است؛ چراکه یادکرد از این بخش خطبه بدون ذکر فقرات دیگر در رسیدن به معنای «مولی» یاری‌رسان پژوهشگر نخواهد بود. همچنین، در مواردی که برخی نویسندگان در یک اثر (برای نمونه، بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۲: ۳۵۵-۳۵۷) یا آثار گوناگون خود (ابونعیم اصفهانی، ۱۴۲۲، ج ۴: ۴۶۸؛ ابونعیم اصفهانی، ۱۴۱۰، ج ۱: ۱۴۲) در چندین نوبت به بازتاب حدیث غدیر توجه داشته‌اند، از آوردن تمامی موارد خودداری شده و فقط کامل‌ترین گزارش ذکر شده است.

بازتاب متن خطبه غدیر در منابع قرن سوم فریقین: در قرن سوم بازتاب عبارات خطبه رسول خدا ﷺ در روز غدیر خم براساس تفکیک منابع شیعه و اهل سنت در سیر تاریخی نگارش آثار، این‌گونه قابل رصد است.

نام کتاب و نویسنده	فقره ۱ حمد و ثنای الهی	فقره ۲ زمان رحلت رسول الله ﷺ	فقره ۳ اقرار به برخی آموزه های اسلامی	فقره ۴ گذاشتن دو امانت گرانسنگ	فقره ۵ اولویت خدا و رسول برای سرپرستی مؤمنان	فقره ۶ معرفی امام علی ﷺ	فقره ۷ دعا
وفعة صفین، منبع امامی، منقروی، نصرین مزاحم (۲۱۲ق)						«من كنت مولاه فعلى مولاه»	«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (منقروی، ۱۳۸۲: ۳۳۸)
قرب الاسناد، منبع امامی، حمیری، عبدالله بن جعفر (زنده در ۲۷۰)					السنّت اولى بكم من أنفسكم؟ قالوا: بلى	قَالَ: مَنْ كُنْتُ مَوْلَاةً فَعَلَى مَوْلَاةٍ	رَبِّ وَالٍ مِّنْ وَالَاةِ، وَ عَادٍ مِّنْ عَادَاهُ (حمیری، ۱۴۱۳: ۷۵)
الغارات، منبع امامی، ثقفی کوفی، ابراهیم بن محمد (۲۸۳ق)						«من كنت مولاه فعلى مولاه»	«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (ثقفی کوفی، ۱۳۵۳، ج ۲: ۶۵۹)
بصائر الدرجات، منبع امامی، صفار قمی، محمد بن حسن (۲۹۰ق)						«من كنت مولاه فعلى مولاه»	«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (صفار، ۱۴۰۴، ج ۱: ۷۷)
تفسیر القمی، منبع امامی، علی بن ابراهیم (زنده در اواخر قرن سوم)	«فَقَالَ بَعْدَ أَنْ حَمِدَ اللَّهَ وَ أَثْنَى عَلَيْهِ»				«أَيُّهَا النَّاسُ هَلْ تَعْلَمُونَ مَنْ وَلِيَكُمْ فَقَالُوا نَعَمْ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ، ثُمَّ قَالَ أَلَسْتُمْ تَعْلَمُونَ أَنِّي أَوْلَى بِكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ قَالُوا بَلَى، قَالَ اللَّهُمَّ اشْهَدْ فَأَعَادَ ذَلِكَ عَلَيْهِمْ ثَلَاثًا - كُلُّ ذَلِكَ يَقُولُ مِثْلَ قَوْلِهِ الْأَوَّلِ - وَ يَقُولُ النَّاسُ كَذَلِكَ وَ يَقُولُ اللَّهُمَّ اشْهَدْ»	«ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِ ... ثُمَّ قَالَ: أَلَا مَنْ كُنْتُ مَوْلَاةً فَعَلَى مَوْلَاةٍ»	«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه و انصرو من نصرته و ائذرو من ائذله و أحب من أحبته» (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱: ۱۷۴)
مجموع کتب و رسائل، منبع زیدی، رسی، قاسم بن ابراهیم (۲۴۱ق)، از اعقاب امام حسن ﷺ و در شمار پیشوایان زیدیه در عصر حضور امامان.					«يا أيها الناس ألسنت أولى بكم من أنفسكم؟ قالوا: بلى يا رسول الله»	«قال: فمن كنت مولاه فعلى مولاه»	«اللهم وال من والاه، و عاد من عاداه» (رسی، ۱۴۲۱، ج ۲: ۱۸۰)

<p>«اللهم وال من والاه، و عاد من عاداه، وانصر من نصره، و اخذل من خذله» (حبري، ۱۴۰۸: ۲۶۳).</p>	<p>«من كنت مولاه فعلى مولاه»</p>					<p>تفسیر الحبري، منبع زبدي، حبري، حسين بن حکم (م ۲۸۶ق)، محدث، مفسر و فقيه کوفی. در این اثر گزارش‌های متعددی ناظر به واقعه غدیر بیان شده است.</p>
<p>«اللهم وال من والاه، و عاد من عاداه، وانصر من نصره، و اخذل من خذله» (یحیی بن حسين، ۱۴۲۱: ۵۳)</p>	<p>«من كنت مولاه»</p>	<p>«أبها الناس، أئست أولى بكم من أنفسكم؟ قالوا: بلى يا رسول الله. فقال: اللهم اشهد، ثم قال: اللهم اشهد»</p>				<p>مجموع رسائل الإمام الهادي، منبع زبدي، يحيى بن حسين (م ۲۹۸ق) (نوه قاسم رسي) مشهور به الهادي إلى الحق، بنيانگذار حکومت زبديه در يمن (ابن خلدون، ۱۴۰۸، ج ۴: ۱۴۲)</p>
<p>«ثم أرسل لعلي ثم قال: اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (محمد بن سليمان، ۱۴۱۲، ج ۲: ۳۷۵ - ۳۷۶)</p>	<p>«قال: فأخذ بيد علي فرفعها ثم قال: من كنت مولاه أولى به من نفسه فعلى وليه»</p>	<p>«فقال: أليس تشهدون بأني أولى بالمؤمنين من أنفسهم؟ قالوا: بلى..»</p>	<p>«قال: فإني فرطكم و أنكم واردون علي الحوض و أن عرضه أبعد ما بين بصري و صنعاء فيه عدد الكواكب أقداح من فضة فانظروا كيف تخلفوني في الثقلين فنادى مناد يا رسول الله و ما الثقلان قال الأكبر كتاب الله طرفه بأيديكم و طرفه بيد الله فاستمسكوا به لاتزلوا و لاتضلوا و الأصغر عترتي فإن اللطيف</p>	<p>«قال: أليس تشهدون ألا إله إلا الله و أني عبد الله و رسوله قالوا: بلى. قال: أنشهدون أن الجنة حق و أن النار حق والبعث حق بعد الموت فقالوا: بلى. قال: فرفع رسول الله صلى الله عليه و آله فوضعها على صدره ثم قال: و أنا أشهد معكم. ثم قال: هل تسمعون قالوا: نعم»</p>	<p>«أنتي لا أجد أنتي إلا لنبي إلا نصف عمر الذي قبله فإني أوشك أن أدعي فأجيب فما أنتم قائلون؟ قالوا: نقول: أنك قد بلغته و نصحت فجزاك الله خيراً كما قدر كل إنسان أن يقول»</p>	<p>مناقب الإمام أميرالمؤمنين علي بن أبي طالب، منبع زبدي، محمد بن سليمان كوفي (قرن سوم)، عهده دار منصب قضاوت در صعده (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ج ۴۱، ۲۹۲). این اثر گزارش‌های متعددی از خطبه غدیر دارد که کامل‌ترین آن‌ها در اینجا ذکر شده است.</p>

			<p>الخبير نبأني أنهما لن يفترقا حتى يردا على الحوض و سألت لهما ذلك ربي فلاتقدموهم فتهلكوا و لا تقصروا عنهم فتهلكوا و لا تعلموهم فهم أعلم منكم، ثم قال: هل تسمعون؟ فقالوا نعم»</p>			
<p>«اللهم وال من والاه، وأخذل من خذله، و انصر من نصره» (ضبی، ۱۴۰۳: ۲۳)</p>	<p>«ألا من كنت مولاه فعلى مولاه»</p>					<p>أخبار الواقدين، عباس بن بكار ضبی (م ۲۲۲ق). از علمای اهل سنت بصره</p>
<p>«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (اسكافي، ۱۴۰۲: ۷۱- ۷۲)</p>	<p>«فأخذ بيد على و قال: من كنت مولاه فعلى مولاه»</p>	<p>«فقال: أأست أولى بالمؤمنين من أنفسهم؟ قالوا: اللهم نعم. فقال: أأست أولى بكل مؤمنة من نفسها؟ قالوا: اللهم نعم.»</p>				<p>المعيار والموازنة في فضائل الامام أمير المؤمنين على بن أبي طالب، منبع اهل سنت معتزلي، محمد بن عبد الله اسكافي (م ۲۴۰ق) یا فرزندش جعفر از اندیشمندان معتزلي مسلک. این اثر گزارش های متعددی از خطبه غدیر دارد که کامل ترین آن ها در اینجا ذکر شده است.</p>
<p>«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (ابن ابی شبیبه، ۱۴۰۹، ج ۷: ۵۰۳)</p>	<p>«فأخذ بيد على و قال: من كنت مولاه فعلى مولاه»</p>	<p>«فقال: أأست أولى بالمؤمنين من أنفسهم؟ قالوا: اللهم نعم. فقال: أأست أولى بكل مؤمنة من نفسها؟ قالوا: اللهم نعم.»</p>				<p>المصنف، منبع اهل سنت، عبد الله بن محمد بن أبي شبيهه (م ۲۳۵ق). از محدثان اهل سنت. این اثر گزارش های متعددی از خطبه غدیر دارد که کامل ترین آن ها در اینجا ذکر شده است.</p>

<p>«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (أحمدین حنبل، بی تا، ج ۴: ۲۸۱؛ أحمدین حنبل، ج ۲: ۱۴۳۰، ۷۳۸-۷۳۹).</p>	<p>«فأخذ بيد على و قال: من كنت مولاہ فعلى مولاہ»،</p>	<p>«فقال: ألسنت أولى بالمؤمنين من أنفسهم؟ قالوا: اللهم نعم. فقال: ألسنت أولى بكل مؤمنة من نفسها؟ قالوا: اللهم نعم.»</p>				<p>مسند أحمد، منبع اهل سنت، أحمدین حنبل (م ۲۴۱ق) از محدثان و فقیهان به نام اهل سنت. احمدین حنبل هم در این اثر و هم در کتاب «فضائل الصحابه» گزارش‌های متعددی از خطبه غدیر دارد که کامل‌ترین آن‌ها در اینجا ذکر شده است.</p>
<p>«اللهم عاد من عاداه، ووال من والاه» (جاحظ، ۱۳۷۴: ۱۳۴)</p>	<p>«من كنت مولاہ فعلى مولاہ»</p>					<p>العثمانیه، منبع اهل سنت، الجاحظ، عمروین بحر (م ۲۵۵ق).</p>
	<p>من كنت مولاہ فعلى مولاہ (بخاری، بی تا، ج ۴: ۱۹۳)</p>	<p>ألسنت أولى بالمؤمنين من أنفسهم؟</p>				<p>التاریخ الكبير، منبع اهل سنت، محمدین اسماعیل بخاری (م ۲۵۶ق) از محدثان و فقیهان به نام اهل سنت</p>
<p>«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (بلاذری، ج ۲: ۱۴۱۷، ۳۵۶-۳۵۷)</p>	<p>«ثم أخذ بيد على فقال: من كنت وليه فهذا وليه»،</p>	<p>«إن الله مولای و أنا مولی کل مؤمن»،</p>	<p>«و أنا تارك فيكم ما إن تمسکت به لم تضلوا، کتاب الله و عترتی أهل بیتى فإنهما لین یفترقا حتى یردا على الحوض.»</p>	<p>«فقال: کأنى قد دعیت فأجب»</p>		<p>جمل من أنساب الأشراف، منبع اهل سنت، أحمدین یحیی بلاذری (م ۲۷۹ق) تاریخ نگار. این اثر گزارش‌های متعددی از خطبه غدیر دارد که کامل‌ترین آن‌ها در اینجا ذکر شده است.</p>
	<p>«قال: فمن كنت مولاہ فان هذا مولاہ» (ابن ابی عاصم، ۱۴۱۳: ۵۹۱)</p>	<p>«أنيها الناس ألسنتم تشهدون أن الله ربكم قالوا: بلى، قال: ألسنتم تشهدون أن الله ورسوله أولى بكم من أنفسكم؟ قالوا: بلى، وإن الله و رسوله مولاكم؟ قالوا: بلى.»</p>				<p>السنة، منبع اهل سنت، ابن ابی عاصم (م ۲۸۷ق) از محدثین اهل سنت. این اثر گزارش‌های متعددی از خطبه غدیر دارد که کامل‌ترین آن‌ها در اینجا ذکر شده است.</p>

با بررسی و مقایسه گزارش‌های مطرح شده پیرامون بازتاب سخنان رسول خدا ﷺ در خطبه

غدیر خم در منابع شیعه و اهل سنت در قرن سوم هجری این موارد مشخص می‌شود.

(الف) در این آثار کهن، یادکرد از خطبه غدیر به شیوه‌های گوناگون است. برخی آثار به دلیل رویکرد نقل حدیثی، قصد پرداختن به کل خطبه را نداشته و فقط قسمت «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَيْهِ مَوْلَاهُ» و دعا‌های بعد از آن را به مثابه یک حدیث از رسول خدا ﷺ در شأن امام علیؑ نقل کرده‌اند. از هفده اثر مرتبط با قرن سوم شش کتاب به این شیوه عمل کرده‌اند. در مقابل، یازده اثر دیگر به بستر وقوع حدیث و شرایط آن نیز توجه داشته و از این رو، عبارات قبل از قسمت معروف «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَيْهِ مَوْلَاهُ» را نیز بازتاب داده‌اند. براین اساس، در راستای فهم حقیقت کلمه «مولا» توجه به عبارات پیشینی آن در این آثار مهم است.

(ب) فقط دو منبع از حمد و ثنای خداوند در این خطبه یاد کرده‌اند، اما بدان جهت که در آغاز خطبه‌ها رسم بر ثنای الهی بوده است، وجود این بخش در خطبه پذیرفته است؛ اما چون به محتوای جزئی حمد اشاره‌ای نشده و به صورت کلی از ثنای الهی سخن به میان آمده است، برای فهم واژه «مولی» نمی‌توان از آن بهره گرفت.

(ج) در دو کتاب از فرارسیدن زمان رحلت رسول خدا ﷺ و به یادگار گذاشتن دو امانت گرانبها سخن به میان آمده است. افزون بر هم زمانی فرارسیدن رحلت و به یادگار نهادن دو امانت، برای این یادگاران دو ویژگی بیان می‌شود: نخست آنکه در صورت تمسک بدان‌ها مسلمانان گمراه نخواهند شد و دوم اینکه این دو یادگار جدایی‌ناپذیر هستند. باآنکه نسبت به تعداد کل آثار، دو کتاب زیاد نیست، ویژگی این دو آن است که یکی از آن شیعیان و دیگری اثری از اهل سنت است. باآنکه در کتاب مناقب اثر سلیمان کوفی زیدی مسلک، امکان افزون‌سازی عبارات وجود دارد، در کتاب اُنساب الأشراف، که اثری از اهل سنت با رویکرد تاریخی است، اصل این دو مسئله به اختصار آمده است و از این رو، می‌توان از اصل وجود این دو بحث در خطبه سخن به میان آورد.

(د) در میان تمامی یازده اثری که به فرازهای قبل از بخش مشهور «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ...» توجه داشته‌اند اتفاق نظر است که رسول خدا ﷺ قبل از بیان این قسمت، از جمع حاضر پرسیده است که چه کسی نسبت به مؤمنان به امور ایشان از خود آنان اولی‌تر است و مسلمانان به سزاواری خدا و رسولش اقرار کرده‌اند.

ه) براساس سخن قبل که اولویت در تصمیم‌گیری بر امور مسلمانان با خداوند و رسول است، پس هرکس را که پیامبر ﷺ مولای اوست زین پس امام علی ﷺ نیز دارای این مقام و جایگاه است. با این عبارت امام علی ﷺ دارای جایگاهی می‌شود که رسول خدا ﷺ دارای آن بوده است.

و) محور دعاها، که در پانزده اثر از هفده کتاب بازتاب دارد، ناظر به انتخاب انجام‌شده است. براساس آیه ابلاغ، چون این انتخاب موافقت‌ها و مخالفت‌هایی را در پی می‌آورد، حضرت از خداوند طلب می‌کند دوستان امام علی ﷺ و کسانی را که به وی مهر می‌ورزد دوست بدارد و آنان را که با امام علی ﷺ دشمنی می‌کنند دشمن بدارد.

بازنگارش متن خطبه غدیر در منابع قرن چهارم هجری: بازتاب عبارات رسول خدا ﷺ در خطبه غدیر در منابع قرن چهارم هجری در تفکیک منابع شیعه و سنی و براساس توالی تاریخی بدین‌گونه است:

فقره ۱ حمد و ثنای الهی	فقره ۲ نزدیکی زمان رحلت رسول الله ﷺ	فقره ۳ اقرار به برخی آموزه‌های اسلامی	فقره ۴ گذاشتن دو امانت گران‌سنگ	فقره ۵ اولویت خدا و رسول برای سرپرستی مؤمنان	فقره ۶ معرفی امام علی ﷺ	فقره ۷ دعا	نام کتاب و نویسنده
تفسیر العیاشی، منبع امامی، عیاشی سمرقندی، محمد بن مسعود (۳۲۰ق).	در این اثر گزارش‌های گوناگونی درباره خطبه غدیر وجود دارد. در برخی از این گزارش‌ها هرچند به نزدیکی زمان رحلت، اقرار به برخی آموزه‌های اسلامی و به یادگار گذاشتن دو امانت گران‌بها اشاره شده است، اما چون در متن گزارش به روز غدیر اشاره نشده از ذکر آن خودداری شده است (عیاشی،						
				«فقال النبی ص: من أولی بکم من انفسکم قال: فجهروا فقالوا: الله ورسوله، ثم قال لهم الثانية، فقالوا: الله ورسوله، ثم قال لهم الثالثة، فقالوا: الله ورسوله»	«فأخذ بيد علی ع فقال: من كنت مولاه فعلی مولاه»	«اللهم وال من والاه و عاد من نصره و اخذل من خذله» (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۳۳۲)	

<p>۱۳۸۰، ج ۱: ۴</p>	<p>«فَمَا أَنْتُمْ قَائِلُونَ؟ فَقَالَ: كُلُّ رَجُلٍ مِمَّا كُنَّا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَقُولَ: نَشْهَدُ أَنْكَ قَدْ بَلَغْتَ وَ نَصَحْتَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: أَلَيْسَ بِتَشْهَدُونَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَنْ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ؟ وَأَنْ الْجَنَّةَ حَقٌّ، وَأَنْ النَّارَ حَقٌّ، وَأَنْ إِلَهُكُمْ إِلَهُكُمْ، وَأَنْ لَا تَصَلُّوا، وَ حَقٌّ؟ قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ بَلَى، بَلَى، بَلَى، أَدْرِكُكُمْ فِي أَهْلِ بَيْتِي فَأَنْتُمْ وَاللَّهِ إِلَهُ إِلَهُكُمْ، وَأَنَا مَعَكُمْ»</p>	<p>«ثُمَّ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: أَنَا لَكُمْ فَرِطٌ، وَأَنْتُمْ وَارِدُونَ عَلَيَّ الْخَوْضِ، وَ سَعْنَتُهُ مَا بَيْنَ صَنْعَاءَ إِلَى بُضْرَى، فِيهِ عِدَّةُ الْكُؤَاكِبِ فِذْحَانِ مَأْوَةٌ أَشَدُّ بَيَاضاً مِنَ الْفِصَّةِ، فَأَنْظَرُوا كَيْفَ تَخْلُقُونِي فِي الثَّقَلَيْنِ؟ فَقَامَ رَجُلٌ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا الثَّقَلَانِ؟ قَالَ: الْأَكْبَرُ كِتَابُ اللَّهِ طَرَفُهُ بِيَدِ اللَّهِ وَ [الثَّانِي] سَبَبُ طَرَفِهِ بِأَيْدِيكُمْ، فَاسْتَمْسَكُوا بِهِ، وَ لَا تَرْتَلُوا، وَ لَا تَصَلُّوا، وَ الْأَصْغَرُ: عِزَّتِي أَهْلَ بَيْتِي، أَدْرِكُكُمْ اللَّهُ فِي أَهْلِ بَيْتِي فَأَنْتُمْ وَاللَّهِ إِلَهُ إِلَهُكُمْ، وَأَنَا مَعَكُمْ»</p>	<p>«يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَلَسْتُمْ تَزْعُمُونَ؟ أَيْ مَوْلَى كُلِّ مُؤْمِنٍ وَ مُؤْمِنَةٍ؟ قَالُوا: بَلَى. اَيْنَ بَخَشٍ بَرَكْرَفْتَهُ از كَزَارَشِي دِيكَرِ اسْت (طَبْرِي) اَمَلِي، ۱۴۱۵: ۴۷۰.</p>	<p>«ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِي عَلَى بَنِي أَبِي طَالِبٍ فَقَالَ: مَنْ كُنْتُ مَوْلَاةً فَهَذَا عَلَيَّ مَوْلَاةً»</p> <p>«اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ وَالَاةَ وَ عَادَ مَنْ عَادَاهُ، وَ انْصُرْ مَنْ نَصَرَهُ وَ اخْذَلْ مَنْ خَذَلَهُ» (طَبْرِي) اَمَلِي، ۱۴۱۵: ۴۶۶ - ۴۶۷</p>
---------------------	---	--	--	---

المستشهد في امامة
علي بن أبي طالب،
منبع امامي،
طبري املی،
محمد بن جرير
(۳۲۶ق)
این اثر گزارش های
متعددی از خطبه
غدير دارد.

			فَتَهْلِكُوا، وَلَا تَتَخَلَّفُوا عَنْهُمْ فَتَضِلُّوا، وَلَا تَعْلَمُوهُمْ فَأَنْتُمْ أَعْلَمُ مِنْكُمْ»				
		«ثُمَّ قَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ مَنْ وَلِيكُمْ وَ أَوْلَى بِكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ فَقَالُوا اللَّهُ وَرَسُولُهُ»					الكافي، منبع امامی، کلینی، محمد بن یعقوب (۳۲۹ق) از محدثین به نام امامیه در عصر غیبت صغری
	«اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ والاه، و عَادِ مَنْ عَادَاهُ» (مسعودی، ج: ۲، ۱۴۰۹، ص: ۴۲۵)	«من كنت مولاہ فعلی مولاہ»					مروج الذهب و معادن الجواهر، منبع امامی، مسعودی، علی بن حسین (۳۴۶ق)
	«اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ والاه وَ عَادِ مَنْ عَادَاهُ وَ انْصُرْ مَنْ نَصَرَهُ وَ اخْذِلْ مَنْ خَذَلَهُ» (کشی، ۱۴۰۹: ۶۷)	«من كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِي مَوْلَاهُ»					رجال الكشي، منبع امامی، کشی، محمد بن عمر (حدود ۳۵۰ق)
	«اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ والاه وَ عَادِ مَنْ عَادَاهُ وَ انْصُرْ مَنْ نَصَرَهُ وَ اخْذِلْ مَنْ خَذَلَهُ» (فرات بن ابراهیم، ۱۴۱۰: ۱۳۰)	«فَقَالَ مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِي مَوْلَاهُ»	«قَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ مَنْ وَلِيكُمْ [وَالْبَيْتُ وَ أَوْلَى بِكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ قَالُوا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ»				تفسیر فرات الكوفي، منبع امامی، فرات بن ابراهیم کوفی (۳۵۲ق)
	«اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ والاه وَ عَادِ مَنْ عَادَاهُ» (نعمانی، ۱۳۹۷: ۶۹)	«مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِي مَوْلَاهُ»	«قَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ مَوْلَايَ وَ أَنَا مَوْلَى الْمُؤْمِنِينَ وَ أَنَا أَوْلَى بِهِمْ مِنْهُمْ بِأَنْفُسِهِمْ»				کتاب الغيبة، منبع امامی، نعمانی، محمد بن ابراهیم (۳۶۰ق)
	«ثُمَّ قَالَ اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ والاه وَ عَادِ مَنْ عَادَاهُ وَ انْصُرْ مَنْ نَصَرَهُ وَ اخْذِلْ مَنْ خَذَلَهُ» (شیخ صدوق، ۱۳۶۲،	«فَقَالَ أَلَا مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَإِنَّ عَلِيًّا مَوْلَاهُ وَ هُوَ هَذَا ثُمَّ أَخَذَ	«أَلَا وَ إِنِّي أَشْهَدُكُمْ إِنِّي أَشْهَدُ أَنَّ اللَّهَ مَوْلَايَ وَ أَنَا مَوْلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ أَنَا	«أَلَا وَ إِنِّي فَرَطُكُمْ وَ أَنْتُمْ وَارِدُونَ عَلَى الْخَوْضِ خَوْضِي عَدَا وَ هُوَ خَوْضِ	«وَ إِنِّي مَسْئُولٌ عَمَّا أَرْسَلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ وَ عَمَّا	«إِنَّهُ قَدْ نَبَأَنِي اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ أَنِّي مَبْتَلٌ وَ أَنْتُمْ مَبْتَلُونَ وَ	الخصال، منبع امامی، شیخ صدوق، علی بن محمد (۳۸۱ق). در کمال الدین

<p>(صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱: ۲۷۶) و معانی الاخبار (صدوق، ۱۴۰۳: ۶۷) دو کتاب دیگر این نویسنده گزارش‌های دیگری از متن خطبه غدیر مشاهده می‌شود که در بردارنده سخن از اولویت خدا و رسول، معرفی امام و دعاهاست؛ اما کامل‌ترین متن در کتاب الخصال در اینجا آمده است.</p>	<p>كَأَنِّي قَدْ ذُعِبْتُ فَأَجِيتُ»</p>	<p>خَلَفْتُ فِيكُمْ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ وَ خَجْتِهِ وَ أَنْتُمْ مَسْتَوْلُونَ فَمَا أَنْتُمْ قَائِلُونَ لِرَبِّكُمْ قَالُوا نَقُولُ قَدْ بَلَّغْتَ وَ نَصَحْتَ وَ جَاهَدْتَ فَجَزَاكَ اللَّهُ عَنَّا أَفْضَلَ الْجَزَاءِ ثُمَّ قَالَ لَهُمْ أَلَسْتُمْ تَشْهَدُونَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ وَ أَنْ الْحَقُّ الْحَقُّ وَ أَنْ النَّارَ حَقٌّ وَ أَنْ الْبَغْتُ بَعْدَ الْمَوْتِ حَقٌّ فَقَالُوا نَشْهَدُ بِذَلِكَ قَالَ اللَّهُمَّ اشْهَدْ عَلَيَّ مَا يَقُولُونَ»</p>	<p>عَرَضَهُ مَا بَيْنَ بَصْرَى وَ صَنْعَاءَ فِيهِ أَفْذَاخٌ مِنْ فِصَّةٍ عَدَدَ نُجُومِ السَّمَاءِ أَلَا وَ أَنِّي سَأَلْتُكُمْ غَدَاً مَاذَا صَنَعْتُمْ فِيمَا أَشْهَدْتُ اللَّهَ بِهِ عَلَيْكُمْ فِي يَوْمِكُمْ هَذَا إِذَا وَرَدْتُمْ عَلَى خُوْضِي وَ مَاذَا صَنَعْتُمْ بِالْقَلْبَيْنِ مِنْ بَغْدَى فَانظُرُوا كَيْفَ تَكُونُونَ خَلَفْتُمُونِي فِيهِمَا حِينَ تَلَقَوْنِي قَالُوا وَ مَا هَذَا الْثَّقَلَانِ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ أَمَّا الثَّقَلُ الْأَكْبَرُ فَكِتَابُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ سَبَبَ مَمْدُودٍ مِنْ اللَّهِ وَ مَنْ فِي أَيْدِيكُمْ طَرْفُهُ يَبِيدُ اللَّهُ وَ الطَّرْفُ الْآخِرُ بِأَيْدِيكُمْ فِيهِ عَلِمَ مَا مَضَى وَ مَا بَقِيَ إِلَيَّ أَنْ تَقُومَ السَّاعَةُ وَ أَمَّا الثَّقَلُ الْأَصْغَرُ فَهُوَ خَلِيفَتِي</p>	<p>بید علی ع فَرَفَعَهَا مَعَ يَدِهِ حَتَّى بَدَتْ أَبَاطُهُمَا»</p>	<p>ج ۱: ۶۶-۶۷</p>
---	--	--	---	--	-------------------

			الْقُرْآنِ وَ هُوَ عَلِيٌّ نَبِيُّ أَبِي طَالِبٍ وَ عَثْرَتُهُ ع وَ إِنَّهُمَا لَنْ يُفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلِيَّ الْحَوْضَ»				
«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (قاضی نعمان، ۱۴۰۹، ج ۱: ۹۹ - ۱۰۰)	«قال: فمن كنت مولاه فعلى مولاه»	«و قال: من أولى بكم من أنفسكم، قالوا: الله و رسوله أعلم؛ قال: ألسنتُ أولى بذلك لقول الله عزوجل: «الْبَيْتُ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ» قالوا: اللهم نعم.»	«و ائى تارك فيكم الثقلين ما ان تمسكتكم [بهما] لن تضلوا؛ كتاب الله و عترتى»	«قال: أئىها الناس ان الله عزوجل لم يبعث نبياً إلا عاش نصف ما عاش النبي الذى كان قبله، و اى أوشك أن ادعى، فأجيب»	«فحمد الله و أثنى عليه»	شرح الأخبار فى فضائل الأئمة الأطهار، منبع اسماعيلى، قاضى نعمان، محمد بن حيون مغربى (۳۶۳ق)، از عالمان دربار فاطمیان. در این اثر روایات متعددی از واقعه غدیر بیان شده است که کامل ترین آن ها در اینجا ذکر شده است.	
«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (نسائی، ۱۴۱۱، ج: ۵: ۱۳۰)	«ثم أخذ بيد على فقال من كنت وليه فهذا وليه»	«ثم قال ان الله مولاي و انا ولى كل مؤمن»	«اى قد تركت فيكم الثقلين أحدهما أكبر من الآخر كتاب الله وعترتى أهل بيتى فأنظروا كيف تخلفونى فيهما فإنهما لن يفترقا حتى يردا على الحوض»	«قال كائى قد دعيت فأجيب»		السنن الكبرى، منبع اهل سنت، نسائی، أحمد بن شعيب (م ۳۰۳ق)، محدث اهل سنت. از این نویسنده در همین اثر و دیگر کتاب هایش (خصائص اميرالمؤمنين <small>عليه السلام</small> ، نسائی، بی تا: ۹۵) گزارش های متعددی از خطبه غدیر آمده است که فقط به ذکر کامل ترین آن ها بسنده شده است.	
«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (ابى يعلى، بی تا، ج: ۱: ۴۲۸ - ۴۲۹)	«قال: فمن كنت مولاه فعلى مولاه»	«ألسنت أولى بالمؤمنين من أنفسهم وأرواحى أمهاتهم قلنا بلى يا رسول الله»				مسند ابى يعلى، منبع اهل سنت، ابو يعلى أحمد بن على (م ۳۰۷ق) از مسند نویسان کهن عامه	

<p>«اللهم! وال من والاه و عاد من عاداه وانصر من نصره و اخذل من خذله» (ابن أعثم، ۱۴۱، ج ۳: ۷۷)</p>	<p>«من كنت مولاة فعلى مولاة»</p>					<p>الفتوح، منبع اهل سنت. ابن أعثم كوفى، أحمد بن على (م ۳۱۴ق)</p>
<p>«اللهم والى من والاه و عاد من عاداه» (عقيلي، ۱۴۱۸، ج ۳: ۲۷۱)</p>	<p>«من كنت مولاة فعلى مولاة»</p>					<p>ضعفاء الكبير، منبع اهل سنت. عقيلي، محمد بن عمرو (م ۳۲۲ق). (بأنكه كتاب بناير معرفى راويان ضعيف است، به هنگام ذكر اين خير نويسنده بيان مى دارد اين روايت با سند قوى تر در منابع ذكر شده است؛ لذا وجود خير را تأييد مى كند).</p>
<p>«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (ابن حبان، ۱۴۱۴، ج ۱۵: ۳۷۶)</p>	<p>«قال من كنت مولاة فان هذا مولاة»</p>	<p>«الأسثم تعلمون أنى أولى الناس بالمؤمنين من أنفسهم قالوا بلى يا رسول الله»</p>				<p>صحيح ابن حبان، منبع اهل سنت، محمد بن حبان (م ۳۵۴ق)</p>
<p>«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (طبرانى، ۱۴۰۵، ج ۵: ۱۶۶ - ۱۶۷)</p>	<p>«ثم أخذ بيد على رضى الله عنه فقال من كنت أولى به من نفسى فعلى وليه»</p>	<p>«فقال ألت أولى بالمؤمنين من أنفسهم قالوا بلى» (ابن فقره در گزارش ديگرى آمده است (طبرانى، ۱۴۰۵: ج ۵: ۱۹۴)</p>	<p>«ثم قال ألا تسمعون قالوا نعم قال فىئى فرطكم على الحوض التجارة واردون على الحوض و إن عرضه أبعد ما بين صنعاء و بصرى فيه أفداح عدد النجوم من فضة فأنظروا كيف تخلفونى فى الثقلين</p>	<p>«فما أنتم قائلون قالوا نصحت قال ألبس تشهدون أن لا إله إلا الله و أن محمداً عبده و رسوله و أن الجنة حق و النار حق و أن البعث بعد الموت</p>	<p>«ثم قال أنى لا أجد لنبى إلا نصف عمر الذى قبله و انى أوشك أن أدعى فأجيب»</p>	<p>المعجم الكبير، منبع اهل سنت، طبرانى، سليمان بن أحمد (م ۳۶۰ق). در ديگر آثار اين نويسنده شامل المعجم الصغير و همچنين المعجم الأوسط گزارش هاى متعددى از واقعه غدیر دیده مى شود. در كتاب المعجم الكبير نيز گزارش هاى متعددى از واقعه غدیر وجود دارد.</p>

فنادی مناد و ما الثقلان یا رسول الله؟ قال کتاب الله طرف بید الله عزوجل و طرف بأیدیکم فأستمسکوا به لا تضلوا والآخر عترتی وإن اللطف الخبر نبأنی أنهما لن یتفرقا حتی یردا علی الحوض و سألت ذلك لهما ربی فلا تقدموهما فتهلکوا ولا تقضروا عنهما فتهلکوا ولا تعلموهم فإنهم أعلم منکم»	حقّ قالوا نشهد قال فرجع یدیہ فوضعهما علی صدره ثم قال و أنا أشهد معکم»				
---	--	--	--	--	--

از بررسی گزارش‌های پانزده منبع قرن چهارم در بازتاب متن خطبه رسول خدا ﷺ در غدیر خم این نتایج حاصل می‌شود:

الف) دو منبع به صورت کلی به بخش حمد و ثنای الهی اشاره کرده، اما در مورد متن دعاها سخنی به میان نیاورده‌اند؛ بنابراین، این عبارات کمک رسان محقق در فهم معنای «مولی» نخواهد بود.

ب) در این قرن، پنج اثر شامل دو کتاب از شیعیان امامی، یک کتاب زیدی و دو کتاب اهل سنت نزدیکی زمان رحلت رسول خدا ﷺ و به امانت گذاشتن دو یادگار گرانبها را بازتاب داده‌اند؛ همان دو یادگاری که جدایی ناپذیرند و در صورت تمسک بدان‌ها گمراهی در پی نخواهد بود. نکته مهم دیگر تنوع رویکردی این آثار است؛ یعنی هم کتاب‌های با رویکرد

حدیث نگاری و هم کتاب های با رویکرد تاریخ نگاری این دو محور را بازتاب داده اند. از این رو، می توان گفت سخن از نزدیکی زمان رحلت و به یادگار گذاشتن دو ثقل گران بها با ویژگی جدایی ناپذیری و هدایتگری از جمله بخش های خطبه غدیر قبل از معرفی امام علی علیه السلام بوده است.

ج) از میان پانزده اثر یادشده، یازده کتاب پرسش رسول خدا صلی الله علیه و آله از جمع حاضر مبنی بر اولویت خدا و رسولش نسبت به امور مؤمنان را ذکر کرده اند. نکته آنکه چهار اثر باقی مانده کلاً به عبارات خطبه غدیر قبل از بخش معرفی امام پرداخته اند؛ یعنی رویکرد نقل حدیث غدیر را داشته اند نه آنکه به فقرات خطبه توجه کرده باشند. لذا باید گفت به اتفاق آثاری که به عبارات خطبه قبل از معرفی امام علی علیه السلام اهتمام داشته اند بخش اقرار گرفتن از مسلمانان حاضر - مبنی بر سزاواری خدا و رسول بر مؤمنان - در زمره محورهای خطبه قبل از معرفی امیرالمؤمنین بوده است.

د) تمامی آثار، فقره معرفی امام و سپس دعاها را در خود دارند؛ با این تفاوت که همه بخش های «وَالِ مَنْ وَالَاهُ وَ عَادِ مَنْ عَادَاهُ» را بیان کرده و فقط برخی «وَأَنْصُرْ مَنْ نَصَرَهُ وَ اخْذُلْ مَنْ خَذَلَهُ» را در کنار عبارات قبل آورده اند.

بازنگارش متن خطبه غدیر در منابع قرن پنجم هجری: بازتاب متن خطبه غدیر در توالی

تاریخی آثار قرن پنجم براساس تفکیک منابع شیعه و اهل سنت این چنین است:

فقره ۷ دعا	فقره ۶ معرفی امام علی <small>علیه السلام</small>	فقره ۵ اولویت خدا و رسول برای سرپرستی مؤمنان	فقره ۴ گذاشتن دو امانت گران سنگ	فقره ۳ اقرار به برخی آموزه های اسلامی	فقره ۲ نزدیکی زمان رحلت رسول الله <small>صلی الله علیه و آله</small>	فقره ۱ حمد و ثنای الهی	نام کتاب و نویسنده
«اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ وَالَاهُ وَ عَادِ مَنْ عَادَاهُ» (شیخ مفید، ۱۴۱۳، ج ۱: ۸ و ۳۵۲)	«فَمَنْ كُنْتُ مَوْلَاةً فَعَلَى مَوْلَاةً»	«الْأَسْتُ أَوْلَىٰ بِكُمْ مِنْكُمْ بِأَنْفُسِكُمْ فَقَالُوا اللَّهُمَّ بَلَىٰ»					الإرشاد فی معرفة حجج الله على العباد، منبع امامی، شیخ مفید، محمد بن محمد (۴۱۳ق). در آثار دیگر این نویسنده نیز به واقعه غدیر پرداخته شده

						است، اما به ذکر یک اثر بسنده شده است.
«اللهمّ وال من والاه و عاد من عاداه و انصر من نصره و اخذل من خذله» (شریف مرتضی، ۱۴۱۰، ج ۲: ۲۵۸).	«فقال بعده إشارة إليه «فمن كنت مولاه فهذا علی مولاه»	«ألست أولى بكم منكم بأنفسكم؟» فقالوا اللهمّ نعم»				الشافی فی الإمامة، منبع امامی، شریف مرتضی (۴۳۶ق). در آثار دیگر این نویسنده نیز گزارشی مشابه نقل یافته است (رسائل الشریف المرتضی، شریف رضی، ۱۴۰۵: ج ۴: ۱۲۰ و ۱۳۱).
«اللهمّ وال من والاه و عاد من عاداه و عاداه و أحب من أحبته، و أبغض من أبغضته، و أنصر من نصرته، و أخذل من خذله» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۲۵۵)	«فقال: من كنت مولاه فعلي مولاه»	«ألست أولى بالمؤمنين من أنفسهم، قالوا: بلى يا رسول الله»				الأمالی، منبع امامی، شیخ طوسی، محمدبن حسن (۴۶۰ق) در این اثر گزارش‌های متعددی درباره خطبه غدیر وجود دارد.
«اللهمّ وال من والاه و عاد من عاداه» (طبری، ۱۴۱۳: ۱۸).	«قال: من كنت مولاه فعلي مولاه»	«ألست أولى بالمؤمنين من أنفسهم، قالوا: بلى.»				دلائل الإمامة، منبع امامی، منتسب به طبری املی صغیر، محمدبن جریر (قرن ۵ق)
«اللهمّ وال من والاه و عاد من عاداه» (شجری، ۱۴۲۲، ج ۱: ۱۹۱).	فقال: «من كنت مولاه فإني عليا مولاه» (شجری، ۱۴۲۲، ج ۱: ۱۹۰).	«ثم قال: «أيها الناس، إني تارك فيكم أمرين لن تضلوا ما اتبعتموهما، القرآن و أهل بيته عترتي»				الأمالی الخميسيه، منبع زیدی، شجری جرجانی، يحيى بن حسين (۴۹۹ق). در این اثر گزارش‌های متعددی از خطبه غدیر آمده است.
«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه»	«ثم اخذ بيد علي رضي الله	ثم قال ان الله عزوجل	«إني قد تركت فيكم	«فقال كأي قَد		المستدرک، منبع اهل سنت،

<p>حاکم نیشابوری (۴۰۵ق)</p>	<p>دعیّت فأجبت»</p>	<p>الثَّقَلین أحدُهما أكْبَرُ من الأخرِ کتاب اللهِ تعالی و عترتی فَأَنْظُرُوا کَیْفَ تَخْلِفُونِی فَیْهِمَا فَأَیُّهُمَا لن یتفرَّقا حتّٰی یردَا علیَّ الحوضِ»</p>	<p>مولای و أنا مولی کلّ مؤمن</p>	<p>عنه فقال من كنت مولاہ فهذا ولیہ»</p>	<p>عادا»(حاکم نیشابوری، بی تا، ج:۳: ۱۰۹)</p>
<p>مناقب علی بن أبی طالب، منبع اهل سنت، ابن مردویه اصفہانی، أحمدین موسی (۴۱۰ق). در این اثر گزارش های متعددی درباره خطبه غدیر آمده است.</p>			<p>فقال: «أَیُّهَا النَّاسُ أَلَسْتُ أُولَى بِکُمْ من أَنْفُسِکُمْ؟ قالوا: بلی یا رَسُولَ اللَّهِ»</p>	<p>«قال: اللهم من كنت مولاہ فعلی مولاہ»،</p>	<p>«اللهمّ وال من والاه و عاد من عاداه، و أعن من أعانته، و أخذل من خذله، و انصر من نصره، و أحب من أحبّه و ابغض من أبغضه»(ابن مردوی ه، ۱۴۲۴: ۲۴۰)</p>
<p>الکشف و البيان، منبع اهل سنت، ثعلبی نیشابوری، أحمدین محمد (۴۲۷ق)</p>			<p>«فقال: أَلَسْتُ أُولَى بِالْمُؤْمِنِینَ من أَنْفُسِهِمْ؟ قالوا: بلی یا رَسُولَ اللَّهِ، قال: أَلَسْتُ أُولَى بِکُلِّ مُؤْمِنٍ من نَفْسِهِ؟ قالوا: بلی یا رَسُولَ اللَّهِ»</p>	<p>«قال: هذا مولای من أنا مولاہ»</p>	<p>«اللهم وال من والاه و عاد من عاداه»(ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲: ج ۴: ۹۲)</p>
<p>معرفة الصحابه، منبع اهل سنت، ابونعیم اصفہانی، أحمدین عبد الله (م ۴۳۰ق). در این اثر چند گزارش درباره واقعه غدیر دیده می شود.</p>				<p>«من كنت مولاہ فعلی مولاہ»</p>	<p>«اللهم وال من والاه، و عاد من عاداه»،(ابونعیم اصفہانی، ۱۴۲۲: ج ۴: ۴۶۸).</p>

<p>«اللهم وال من والاه و عاد من عاده» (ابن عبدالب ر، ۱۴۱۲: ج ۳: ۱۰۹۹)</p>	<p>«من كنت مولاه فعلى مولاه»</p>					<p>الإستيعاب فى معرفة الأصحاب، منبع اهل سنت، ابن عبدالبر اندلسى، يوسف بن عبدال له (۴۶۳ق)</p>
<p>«اللهم وال من والاه و عاد من عاده» (بغدادى، ۱۴۱۷: ج ۱۴: ۲۴۰)</p>	<p>«من كنت مولاه فعلى مولاه»</p>	<p>«أست ولى المؤمنين؟ قالوا: بلى يا رسول الله» (بغدادى، ۱۴۱۷، ج ۸: ۲۸۴)</p>				<p>تاريخ بغداد، منبع اهل سنت، خطيب بغدادى، أحمد بن على (۴۶۳ق)</p>
<p>«اللهم وال من والاه، و عاد من عاده» (ابن مغازلى، ۱۴۲۷: ۷۰-۷۱)</p>	<p>«ثم قال: من كنت مولاه فهذا مولاه، و من كنت وليه، فهذا وليه»</p>	<p>«أست أولى بالمؤمنين من أنفسهم؟» قالوا: بلى يا رسول الله. ابن بخش از گزارش ديگرى در ابن كتاب است (ابن مغازلى ، ۱۴۲۷: ۷۲).</p>	<p>«ألا و إئى فرطكم، و إنكم تبعى، توشكون أن تردوا على الحوض، فأسألکم حين تلقوننى عن ثقلى كيف خلفتمونى فيهما. قال: فأعبل علينا ما ندرى ما الثقلان، حتى قام رجل من المهاجرين و قال: أبى و أمتى أنت يا نبي الله، ما الثقلان؟ قال صلى الله عليه و آله و سلم: الأكبر منهما كتاب الله تعالى: سبب طرف بيد الله و طرف بأيديكم، فتمسكوا به ولا تؤنوا ولا</p>	<p>«ألا و إئى مسئول و أنتم مسئولونف هل بلغتكم؟ فماذا أنتم قاتلون؟ فقام من كل ناحية من القوم مجيب يقول: نشهد أنت عبد الله و رسوله، قد بلغت رسالته، و جاهدت فى سبيله، و صدعت بأمره، و عبدته حتى أتاك اليقين، جزاك الله عنا خير ما جزى نبياً عن أمته. فقال: أستم تشهدون أن لا إله إلا الله لا شريك له،</p>	<p>«أما بعد أيها الناس، فإنه لم يكن لنى من العمر إلا نصف من عمر من قبله، و إن عيسى بن مريم في قومه أربعين سنة، و إئى قد أشرت فى العشرين، ألا و إئى يوشك أن أفارقكم»</p>	<p>«الحمد لله نحمده و نستعينه ، و نؤمن به و نتوكل عليه، و نعوذ بالله من شورور أنفسينا و من سبئات أعمالنا، الذى لا هادى لمن أضل، و لا مضل لمن هدى، و أشهد أن لا إله إلا الله، و أن محمد عبد و رسوله»</p> <p>مناقب اهل بيت، منبع اهل سنت، ابن مغازلى، على بن محمد (۴۸۳ق). در اين اثر گزارش‌هاى متعددى از واقعه غدیر وجود دارد.</p>

		<p>تصلوا، و الأصغر منهما عترتی من استقبل قبلی و أجاب دعوتی، فلا تقتلوهم ولا تقهرهم ولا تقتروا عنهم، فإني قد سألت لهم اللطيف الخبير فأعطاني، ناصرهما لي ناصر، و خادلهما لي خادل، و وليّهما لي ولي، و عدوهما لي عدو. ألا و إنها لم تهلك أمة قبلكم حتى تتدين بأهوائها و تظاهر على نبوتها و تقتل من قام بالقسط منها».</p>	<p>و أن محمداً عبدّه و رسوله، و أن الجنة حق، و أن النار حق، و تؤمنون بالكتاب كله؟ قالوا: بلى. قال: فإني أشهد أن قد صدقتكم و صدقتموني «</p>		
<p>«اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ وَالِدَهُ، وَ عَادِ مَنْ عَادَاهُ، وَ انصُرْ مَنْ نَصَرَهُ وَ اخْذُلْ مَنْ خَذَلَهُ» (حسكاني، ۱۴۱۱: ج ۲، ۳۹۱ - ۳۹۲)</p>	<p>«قَالَ: مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَى مَوْلَاهُ»</p>	<p>قَالَ: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ - أَلَمْ تَعْلَمُوا أَنِّي أُولَى مِنْكُمْ بِأَنْفُسِكُمْ قَالُوا: اللَّهُمَّ بَلَى»</p>			<p>شواهد التنزيل لقواعد التفضيل، منبع اهل سنت، حسكاني، عبیدالله بن عبدالله (۴۹۰ق). این اثر گزارش های متعددی از خطبه غدیر دارد.</p>

پس از بررسی بازتاب متن خطبه غدیر در آثار قرن پنجم فریقین می‌توان چنین نتیجه گرفت:

(الف) در دو اثر به بخش حمد و ثنای خطبه اشاره شده است. با آنکه در یک اثر برای نخستین بار متنی از حمد و ثنا آمده است، نمی‌توان ارتباطی میان این بخش و معنای واژه «مولی» یافت.

(ب) در سه اثر به نزدیک بودن زمان رحلت رسول الله ﷺ و به یادگار نهادن دو امانت گرانبها اشاره شده است. یک اثر از زیدیه و دو اثر دیگر از اهل سنت است؛ امانت‌هایی که از هم جدا نمی‌شوند و تمسک بدان‌ها سبب عدم گمراهی است.

(ج) از سیزده اثر یادشده یازده مورد آن به پرسش رسول خدا ﷺ از جمع حاضر مبنی بر اولویت خدا و رسول نسبت به مؤمنان یاد کرده‌اند. دو اثری هم که به این مطلب اشاره ندارند در زمره آثاری هستند که فقط حدیث غدیر را در بخش معرفی امام و دعاها بازتاب داده‌اند و به فقرات پیشینی آن کلاً نپرداخته‌اند.

(د) بخش معرفی امام و دعاها در تمامی آثار مشاهده می‌شود.

چگونگی دلالت فقرات خطبه بر معنای واژه مولی: در بررسی مجموع آثار بازتاب‌دهنده خطبه غدیر در قرن‌های سوم تا پنجم، مشخص می‌شود بیان عبارت مشهور «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَيْ مَوْلَاهُ» بدون فقرات قبلی نبوده است و رسول خدا ﷺ پس از گفتن عبارات مقدمه‌ای این جمله را بیان کرده است. از این رو، برای فهم معنای «مولی» در این فقره لازم است به عبارت‌های پیشینی دقت کرد.

قاعدتاً با آنکه خطبه‌های رسول خدا ﷺ با حمد و ثنای الهی آغاز می‌شده است، منابع به این بخش توجه زیادی نداشته و فقط برخی از آنان به این قسمت اشاره‌ای اجمالی داشته‌اند که از این قسمت خطبه نمی‌توان ارتباطی درباره معنای «مولی» دریافت.

با اینکه فقط برخی از این آثار از نزدیک بودن زمان رحلت رسول خدا ﷺ و به یادگار گذاشتن دو امانت گرانبها سخن به میان آورده‌اند، این گزارش مسئله وابسته به یک طیف اندیشه‌ای خاص نیست و هم در آثار شیعیان و هم در کتاب‌های اهل سنت در هر سه سده بازتاب یافته است. مهم‌تر آنکه کتاب‌های با رویکرد حدیثی و تاریخی هم آن را گزارش

کرده‌اند. از این رو، می‌توان گفت از جمله سخنان مقدماتی رسول خدا ﷺ سخن از نزدیک بودن زمان رحلت ایشان و نیاز مسلمانان به چنگ زدن به دو ثقل گرانبها، یعنی قرآن و اهل بیت ایشان، بوده است.

در بررسی تمامی آثاری که به فقرات مقدمه‌ای خطبه توجه کرده‌اند اتفاق نظر است که رسول خدا ﷺ قبل از معرفی امیرالمؤمنین ﷺ از جمع حاضر در مورد اولویت خدا و رسولش نسبت به امور مؤمنان پرسیده است و حاضران بر این اولویت صحه نهاده‌اند.

پس از این فقرات مقدمه‌ای، طبق اتفاق همه منابع، پیامبر ﷺ همان گونه که خود مولای مؤمنان بوده امیرالمؤمنین علی ﷺ را نیز مولای ایشان خوانده است. در ادامه نیز، جز دو منبع قرن سوم از اهل سنت، بقیه آثار برآوردند که رسول خدا ﷺ دعاهایی را در ارتباط با این مسئله داشته‌اند.

از بررسی سیر بیان جملات رسول خدا ﷺ در خطبه غدیر مشخص می‌شود ایشان با یادآوری نزدیکی زمان رحلت خود از دو ثقل سخن می‌گویند که با تمسک به آن‌ها می‌توان مسیر هدایت را شناخت و ادامه داد. آن‌گاه از مسلمانان در این باره می‌پرسند که تصمیم‌گیران اصلی نسبت به امور مؤمنان چه کسانی هستند و پاسخ می‌گیرند خدا و رسول او. در ادامه، حضرت از همسانی جایگاه امام علی ﷺ با خودشان در این امر سخن به میان می‌آورند.

نتیجه‌گیری

در بررسی داده‌های منابع کهن شیعه و اهل سنت درباره عبارت‌های خطبه غدیر این یافته‌ها به دست می‌آید:

منابع کهن بسیاری از فریقین به بازتاب این خطبه اهتمام داشته‌اند. بازتاب خطبه در آثاری با رویکردهای گوناگون حدیثی، تفسیری، تاریخی و... انجام شده است.

به دلیل تفاوت رویکردها تمام محورهای خطبه در همه این آثار بازتاب نیافته است و هرکدام متناسب با موضوع بحث خود به بخش‌هایی از این خطبه اشاره کرده‌اند. بر این اساس، برخی آثار فقط به قسمت مشهور خطبه به‌عنوان ذکر حدیث توجه کرده‌اند.

محورهای چهارگانه اولویت داشتن خدا و رسول بر مؤمنان، مولی بودن امام علی ﷺ بر هر

کسی که رسول خدا ﷺ مولای اوست، دعا بر دوست داشتن دوستان امام و طلب مقابله با دشمنان امام مورد اتفاق هستند.

در کتاب‌های مناقبی و آثار تاریخی که انتظار است ابعاد بیشتری از واقعه را بازتاب دهند افزون بر محورهای چهارگانه پیشین، دو محور نزدیکی زمان رحلت رسول خدا ﷺ و به یادگار گذاشتن دو امانت گرانبها نیز بازتاب دارد؛ دو امانتی که از هم جدایی ناپذیرند و تمسک بدان‌ها سبب عدم گمراهی می‌شود؛ خاصه آنکه این مسئله در آثار شیعه و اهل سنت دیده می‌شود و اختصاص به یک گروه خاص ندارد.

پیوند این محورهای شش‌گانه چنان است که برای کاربرست واژه «مولی» برداشتی جز معنای ولایت و جانشینی امام علی علیه السلام برای رسول خدا ﷺ متصور نیست.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتابنامه

- ابن ابی شیبیه کوفی، عبدالله بن محمد (۱۴۰۹). المصنّف، بیروت، دارالفکر.
- ابن ابی عاصم، احمد بن عمرو (۱۴۱۳). السنّة، بیروت، المكتب الإسلامی.
- ابن أعثم کوفی، أحمد بن علی (۱۴۱۱). الفتوح، بیروت، دارالأضواء.
- ابن حبان، محمد (۱۴۱۴). صحیح ابن حبان، بی جا، مؤسسة الرسالة.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۰۸). دیوان المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب والبربر و من عاصرهم من ذوی الشأن الأكبر، بیروت، دارالفکر.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (۱۴۱۲). الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، بیروت، دارالجيل.
- ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵). تاریخ مدينة دمشق، بیروت، دارالفکر.
- ابن قانع بغدادی، عبد الباقي (۱۴۲۴). معجم الصحابه، بیروت، دارالفکر.
- ابن ماجه قزوینی، محمد بن یزید (بی تا). سنن ابن ماجه، بیروت، دارالفکر.
- ابن مردويه اصفهانی، أحمد بن موسی (۱۴۲۴). مناقب علی بن أبی طالب علیه السلام، قم، دارالحديث.
- ابن مغزالی، علی بن محمد جلابی (۱۴۲۷). مناقب أهل البيت علیهم السلام، تهران، المجمع العالمی للتقريب بين المذاهب الإسلامية.
- ابونعیم اصفهانی، أحمد بن عبدالله (۱۴۱۰). کتاب تاریخ اصبهان، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- _____ (۱۴۲۲). معرفة الصحابه، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ابویعلی، أحمد بن علی (بی تا). مسند أبی یعلی، بی جا، دارالمأمون للتراث.
- أحمد بن حنبل (۱۴۳۰). فضائل الصحابه، قاهره، دار ابن جوزی.
- _____ (بی تا). مسند احمد، بیروت، دار صادر.
- اسکافی، محمد بن عبدالله (۱۴۰۲). المعیار والموازنة فی فضائل الإمام أمير المؤمنين، بیروت، بی نا.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (بی تا). التاريخ الكبير، دیاربکر، المكتبة الإسلامية.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷). کتاب جمل من أنساب الأشراف، بیروت، دارالفکر.
- ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۰۳). سنن الترمذی، بیروت، دارالفکر.
- ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲). الكشف والبيان عن تفسير القرآن، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- ثقفی کوفی، ابراهیم بن محمد (۱۳۵۳). الغارات، تهران، انجمن آثار ملی.

جاحظ، عمرو بن بحر (۱۳۷۴). العثمانیه، مصر، دارالکتب العربی.
 جرجانی شجرى، یحیی بن حسین (۱۴۲۲). الأمالی الخمیسیة، بیروت، دارالکتب العلمیة.
 حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (بی تا). المستدرک، بی جا، بی نا.
 حبرى، حسین بن حکم (۱۴۰۸). تفسیر الحبرى، بیروت، مؤسسة آل البيت ﷺ لإحياء التراث.
 حسکانى، عبیدالله بن احمد (۱۴۱۱). شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، تهران، وزارت ارشاد اسلامى.

حمیرى، عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳). قرب الأسناد، قم، مؤسسة آل البيت ﷺ.
 خطیب بغدادى، احمد بن علی (۱۴۱۷). تاریخ بغداد، بیروت، دارالکتب العلمیة.
 رسی، قاسم بن ابراهیم (۱۴۲۱). مجموع کتب و رسائل، صنعاء، مؤسسة الإمام زید بن علی.
 شریف مرتضى، علی بن حسین (۱۴۱۰). الشافی فی الإمامة، تهران، مؤسسة الصادق ﷺ.
 _____ (۱۴۰۵). رسائل الشریف المرتضى، قم، دارالقرآن الکریم.
 صدوق، محمد بن علی (۱۳۶۲). الخصال، قم، جامعہ مدرسین.
 _____ (۱۳۹۵). کمال الدین و تمام النعمة، تهران، اسلامیه.
 _____ (۱۴۰۳). معانی الأخبار، قم، انتشارات اسلامى.
 صفار قمى، محمد بن حسن (۱۴۰۴). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد ﷺ، قم، مکتبه آیه الله المرعشى النجفى.

صنعانى، عبدالرزاق بن همام (بی تا). المصنّف، بی جا، منشورات مجلس العلمى.
 ضبى، عباس بن بکار (۱۴۰۳). أخبار الوافدات من الرجال من أهل البصرة والكوفة على معاوية بن أبى سفيان، بیروت، مؤسسة الرساله.
 طبرانى، سلیمان بن أحمد (۱۴۰۵). المعجم الكبير، بی جا، دار إحياء التراث العربى.
 طبرى امامى، محمد بن جریر (۱۴۱۵). المسترشد فی إمامة علی بن أبى طالب ﷺ، قم، کوشانپور.
 طوسى، محمد بن حسن (۱۳۷۳). رجال الطوسى، قم، مؤسسة النشر الإسلامى.
 _____ (۱۴۱۴). الأمالى، قم، دارالثقافة.
 _____ (۱۴۲۰). فهرست کتب الشيعة و اصولهم و أسماء المصنّفين و أصحاب الأصول، قم، مکتبه المحقق الطباطبایى.
 عقيلى، محمد بن عمرو (۱۴۱۸). کتاب الضعفاء الكبير، بیروت، دارالکتب العلمیة.
 عیاشى، محمد بن مسعود (۱۳۸۰). تفسیر العیاشى، تهران، چاپخانه علمیه.

- غلامی، اصغر و رضا برنجکار (۱۳۹۲). «حدیث غدیر و تحلیل و تبیین معنای مولی در آن از منظر شیعه»، فصلنامه شیعه‌پژوهی، ش ۴۱، ص ۶۳-۸۲.
- فرات کوفی، فرات بن ابراهیم (۱۴۱۰). تفسیر فرات الکوفی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
- قاضی نعمان مغربی، ابن حیون (۱۴۰۹). شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار علیهم السلام، قم، جامعه مدرسین.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴). تفسیر القمی، قم، دارالکتاب.
- کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۹). رجال الکشی (اختیار معرفة الرجال)، مشهد، مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی، تهران، دارالکتب الإسلامية.
- محمد بن سلیمان الکوفی (۱۴۱۲). مناقب الإمام أمير المؤمنين علی بن أبي طالب علیه السلام، قم، مجمع إحياء الثقافة الإسلامية.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹). مروج الذهب و معادن الجوهر، قم، دارالهجره.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم، کنگره شیخ مفید.
- منقری، نصرین مزاحم (۱۳۸۲). وقعة صفین، قاهره، المؤسسة العربية الحديثه.
- موحدی، محمد علی (۱۳۹۲). «سند خطبه طولانی غدیر در التحصین»، دوفصلنامه امامت‌پژوهی، ش ۱۰، ص ۸۷-۱۱۵.
- میبدی، محمد فاکر (۱۳۹۸). «واکاوی معنای مولی در حدیث غدیر»، کنگره بازخوانی ابعاد شخصیتی امیرالمؤمنین علی علیه السلام.
- نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۳). رجال النجاشی، قم، مؤسسه النشر الإسلامی.
- نسائی، أحمد بن علی (بی تا). خصائص أمير المؤمنين علیه السلام، تهران، مکتبه النینوی الحديثه.
- نسائی، احمد بن علی (۱۴۱۱). السنن الكبرى، بیروت، دارالکتب العلمیة.
- نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷). کتاب الغیبة، تهران، صدوق.
- یحیی بن حسین بن قاسم (۱۴۲۱). مجموع رسائل الإمام الهادی، صنعاء، مؤسسه الإمام زید بن علی.